

ÇARLIK RUSYASI YÖNETİMİNDE KARS'TA EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI*

YAVUZ ASLAN**
Arzu BOY***

Geliş Tarihi: 10.11.2016
Kabul Tarihi: 27.02.2017

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Kars, Rus yönetimine girdi. Kırk yıl Rus yönetiminde kalan Kars, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşmasıyla tekrar Osmanlı Devletine bağlandı.

Kars, Rus yönetiminde kaldığı dönemde her bakımdan büyük bir değişim geçirdi. Burada siyasi, idari, dinî ve eğitim alanında Ruslaştırma politikası izlendi. Bölgede açılan eğitim kurumlarında genelde Rusça eğitim verilmekteydi. Türkçe eğitim yalnızca birkaç okulda verilmekteydi. Türkçe eğitimin verildiği okullarda, ders programlarının ve müfredatın Rus öğretmenler tarafından yapılması şart koşulmuştu. Rusça eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte Türk halkı, çocuklarının Rusça eğitim alması yerine Anadolu'nun iç kısımlarına göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Rusların başlattığı göç ettirme siyasetinin başarılı olduğunun bir kanıtıdır.

Çalışmada, Rusların bölgeye hakim olduğu kırk yıl boyunca eğitimin durumu ve bu kurumların tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Araştırma esnasında okullar dört kategori şeklinde belirlenmiştir. Bunlar temel eğitim okulları, sanat okulları, normal okullar ve kilise okullarıdır. Kategorilerin tespitinde konuyla ilgili Türk ve Rus kaynakları esas alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eğitim Tarihi, Elviye-i Selâse, Kars, Rusya, Okul

EDUCATION INSTITUTIONS AND EDUCATION IN KARS UNDER THE RULE OF CZARIST RUSSIA

Abstract

With the Treaty of Berlin signed in the aftermath of The Russo-Turkish War of 1877–78, Kars began to be ruled by Russia. The city remained under the Russian rule for 40 years until the Ottoman Empire regained the control of the city with the Treaty of Brest-Litovsk signed on 3 March 1918.

The city of Kars underwent a dramatic change in every aspect during the time it remained under the Russian rule. Here, a policy of Russianization (or Russification) was followed in politics, administration, religion and education. In the education institutions opened in the area, education was generally provided in Russian whereas Turkish education was given at only a few schools. It was made obligatory that Russian teachers prepared the lesson programs and curriculums in

* Bu makale *Tanzimat'tan 2015'e Kars Eğitim Tarihi* adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Prof. Dr. ; Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yavuza@atauni.edu.tr

*** Yrd. Doç. Dr. ; Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, arzunar@hotmail.com

the schools where education was being provided in Turkish. With the dissemination of Russian education in the area, the Turkish population not wanting their children to get education in Russian had to immigrate to the interior parts of Anatolia. This situation proves that the forced migration policy adopted by the Russian became successful.

In the study, it is aimed to determine the situation of education and education institutions during the 40 years when the Russian kept the control of the area in hand. Within the scope of the study, the schools were divided into 4 categories which are basic education schools, art schools, normal schools and parochial schools. The identification of these categories was based on Turkish and Russian resources.

Key Words: The History of Education, Elviye-i Selâse (“three sanjaks”), Kars, Russia, School

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Elviye-i Selâse (Kars-Ardahan-Batum) Rusya’ya bırakıldı. Ardından 8 Şubat 1879’da imzalanan Muâhade-i Katiyye Anlaşmasıyla bölgedeki Türk halkı Anadolu’nun iç kısımlarına göç etmeye başladı. Elviye-i Selâse halkının göç etmesiyle birlikte, yerlerine Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonileri, Nemets (Alman), Estonyalı gibi Protestan Köylüler ile Anadolu’nun iç kısımlarından ve Kafkasya’dan gelen çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi Asuri gibi gayrimüslim halk yerleştirilmiştir¹. 1876 Erzurum Vilayet Salnamesi verilerine göre gayrimüslim halk yerleştirilmeden önce Kars sancağının nüfusu yaklaşık 100.000 dolayındaydı. 1878’i izleyen 10 yıl boyunca Müslüman nüfus Anadolu’nun içlerine göç etmiştir. 1897’de yapılan nüfus sayımının sonuçları dikkat çekicidir. Nüfusun 162.723’i erkek, 129.775’i kadın, toplam 292.998’dir². Kars sancağına 35.000’in üstünde yeni Hristiyan nüfus yerleştirilmiş, böylelikle Kars sancağının nüfusu artmıştır³.

Kars, Osmanlı Devleti yönetiminde iken Erzurum vilayetinin bir sancağıydı. Bu dönemde Kars’ın merkez, Şöregel (Akyaka)⁴, Zaruşad (Arpaçay) ve Kağızman adlı 4 kazası vardı⁵. Rusya Kars’ı ele geçirince Oblast (vilayet) olarak yeniden örgütlenen Kars oblasti, Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu okruglarına (sancaklarına) ayrıldı⁶.

¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 553; Esin Dayı, *Elviye-i Selase de Millî Teşkilatlanma, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları*, Erzurum 1997, s. 8; Selçuk Ural, “Atatürk Dönemi’nde Kars’ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu”, (Haz. Filiz Özdem), *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, Yapı Kredi Yayınları (YKY), İstanbul 2006, s. 125

² İlber Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, *İstanbul İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: IX, 1978, s. 403.

³ Naci Alaybeyli, “Rus İşgal Döneminde (1878-1918) Kars”, (Haz. Filiz Özdem), *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, s. 95.

⁴ *Köylerimiz*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968, s. 145.

⁵ Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, s. 400.

⁶ Oblast: Askerî vilayet. Vilayetleri Tümgeneral rütbesindeki Askerî vali yönetiyordu. Sancakları ise Albay rütbesinde birer mutasarrıf, kazaları ise teğmen ve yüzbaşı rütbesinde birer kaymakam yönetiyordu. Bucakları ise halkın seçtiği “bucak müdürleri yönetiyordu. (Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, ss. 343-362; Nebahat Oran Arslan, “I. Dünya savaşında Kars Ardahan İğdir”, *Kars Ardahan İğdir İllerinde Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu*, Sayı:I, Ankara 2004, s. 30.); Okrug: Sancak; Okrug, Candan Badem’in kitabında sancak olarak ifade edilirken İlber Ortaylı’nın makalesinde

Bu ana bölgenin alt birimleri şu şekildedir: Kars merkez, Salonlug (Sarıkamış), Şöregel (Argino), Zaruşad (Grenada), Arbahin. Kağızman merkez, Horasan, Nahıçev. Ardahan merkez, Poshov (Digor), Çıldır (Zarzini), Felshi, Oltu merkez, Tausher. Çarlık Rusyası'nın Kars ile ilişkileri işgalden önce başlamıştır. İşgalden önce Kars'ta Erzurum'daki Rus Konsoloslukuna bağlı bir konsolosluk memuru vardı⁷. Ayrıca Kars oblasti, merkezi Tiflis olan Kafkasya Genel Valiliğine bağlı idi⁸. Bu durum Rus egemenliği boyunca sürdü⁹.

1881 yılına gelindiğinde Kars vilayeti yine 4 sancağa bölünmüş şekildeydi. Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu.

1-Eğitimin Durumu

Kars, Rus yönetimine geçtikten sonra her alanda yeni bir düzen kurulmuştur. Özellikle eşit olmayan bir eğitim sistemi uygulanmış, yönetimin bölgenin geneline hitap etme konusunda başarılı olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca bölgedeki okullarda Rusça eğitim uygulandığı için bölgenin yerli halkı çocuklarını Rus okullarına göndermek istememişlerdir. Bunun sonucu olarak eğitim açısından Türk nüfusunda büyük bir gerileme ortaya çıkmıştır.

Kars Şehbenderi¹⁰ Ahmed Mazhar Bey, 2 Temmuz 1898'de tuttuğu raporda Kars'taki 26 camiden ancak ikisinin Müslümanların elinde kaldığını, birinin minaresinin yıkıldığını, Müslüman çocuklar için mektep inşasına ve caminin harap yerlerinin tamirine müsaade edilmediğini bildirmiştir. Ayrıca bu rapora göre; Kafkasya'daki Müslümanların yeni mektepler açmalarına izin verilmediği gibi Arapça, Türkçe eğitime de birçok yerde müsaade edilmemiştir. Müsaade edilen yerlerde ise büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bu yerlerde Rusça eğitim ve programın Rus öğretmenler tarafından hazırlanması ve okulda Rus öğretmenler bulunması şart koşulmuştur¹¹. 1911'de öğleye kadar Rus mektebine öğleden sonra medreseye giden Yasin Haşimoğlu (TBMM I. Dönem Oltu milletvekili), Kars vilayetindeki eğitim ile ilgili şunları ifade etmiştir;

“İlk tedarisat mecburi değildi. Türkler mekteplere girmek hususunda diğer milletlerle aynı hukuka sahip bulunuyorlardı. Bazı Türk köylerinde hükümet tarafından mektep açılmıştıysa da Türklerin Rus dilinde eğitim almak istememeleri ve Ruslarında buna icbâr etmemeleri yüzünden mekteplere devam edilmemiş ve kapanmıştır. Rum ve Ermeni köylerinin hepsinde dolgun mevcutlu mektepler vardı. Türklerin kendi dillerinde mollalar tarafından okutulmasına mani olunmazdı. Ancak köylerde imam olan ve çocukları okutanların Rus tebaasında bulunması ve Rusya'da okumuş olması şarttı. Rus mekteplerinde mevcudu az

---

kaza olarak açıklanmıştır. (Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Bîrzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 37; Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, s. 400.)

⁷ Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, s. 401.

⁸ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s. 35.

⁹ Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, s. 401.

¹⁰Şehbender: Konsolos. (Develioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 656.)

¹¹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, Ardahan Valiliği Yayını, İstanbul 2009, s. 132.

olan Türk talebeye ücreti hükümet tarafından verilmek üzere mollalar tarafından haftada iki saat ders veriliyordu¹²”.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında eğitimdeki eşitsizlik, aydınların ve sanatçıların bu konu üzerinde yoğunlaşmışlarına neden olmuştur.

Molla Ekber Sabir'in taşlamalarında, Ahundzade'nin ve Necetzade'nin tiyatro eserlerinde, İsmail Gaspıralı'nın da Tercüman gazetesindeki yazısında Müslümanların maarif konusundaki geriliğinden bahsedilirken, Müslüman din adamları ve Rus yetkilileri sürekli yerilmiştir.

Kars Sancak Temyiz Meclisi Mümeyyizlerinden Rıfat Efendi, Kars'ın Ruslara bırakılması üzerine söylediği mersiyede Kars için “İlm-ü fazlın menba'iydi, masdar- i danışveren” ifadesini kullanmıştır¹³. Kars Osmanlı Devleti sınırları içerisindeyken Kars medreseleri eğitim açısından Erzurum medreselerinden daha iyiydi. Ayrıca Erzurum müftüsü ve alim bir zat olan Sadık Solakoğlu'nun dedesi meşhur alim Solakzade Ahmet Tevfik Efendi'nin 1891'de Karlı müderris büyük Hamit Efendi'den icazet almış olması, Kars medreselerinin bir zamanlar Erzurum medreselerinden daha iyi olduğunun bir kanıtıdır. Ayrıca ünlü şair Namık Kemal'in de Kars medreselerinde eğitim gören Solakzade Tevfik Efendi'den ders almış olması, Kars medreselerinde kaliteli bir eğitim verildiğini ispatlar niteliktedir¹⁴.

Diğer taraftan sınır şehri olduğu için devletin hizmet götürmekte zorlandığı Kars, Rus yönetimine geçtikten sonra Müslümanların eğitim gördüğü kurumlar iyice gerilemiştir¹⁵. Bütün Kafkasya'da kalabalık olan Müslüman gençlerin sadece 265'i gimnazyumlarda (lise) okuyordu. Bu sayı (% 4.2)'ye denk geliyordu. Kızlar 26 kişi olup bu sayı (% 0.4)'e denk geliyordu. Ruslara bakıldığında gimnazyuma giden erkek öğrenci sayısı 2.532 (%39.8) iken kızlarda bu oran 3.779 (%54.7) idi¹⁶. Bu rakamlar dikkate alındığında bölgede eğitim alanındaki eşitsizlikler gözler önüne serilmektedir.

1886 yılında Kars vilayetinin nüfusu 90.387 erkek, 83.657 kadından oluşmaktaydı. Erkeklerin 516'sı Rusça, 3.044'ü de başka dilde (Rumca, Ermenice, Türkçe, vd.) okuyazardı. Rusça'nın dışında diğer diller toplu verildiği için Türkçe okuyazar oranı tespit edilememiştir. Diğer yandan kadımlarla ilgili okuyazar istatistikleri tutulmadığı için kadın nüfusun durumu bilinmemektedir¹⁷.

1897'ye gelindiğine ise Kars vilayetindeki 290.654 kişiden 160.571'i erkek 130.083'ü kadın'dır. Okuyazar oranı toplam 39.641'dir. Bu oranın 4.653'ü kadın 34.988'i erkek'tir. Bu rakamlar kadın nüfusun, erkek nüfusundan okuyazarlık konusunda çok geride olduğunu

¹² Erdal Aydoğan, *Oltu Şura Hükümeti Mebusu Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2005, s. 16.

¹³ Fahrettin Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars II*, Işıl Matbaası, İstanbul 1958, s. 49.

¹⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 550.

¹⁵ Tarhan Toker, *Kars (Coğrafya, Tarih, Ekonomi)*, Kars Basımevi, Kars 1939, s. 74.

¹⁶ Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, s. 410.

¹⁷ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s. 252.

göstermektedir. Ayrıca nüfusun 251.013'ünün okuryazar olmaması bölgenin eğitim açısından geride kalmışlığına işarettir¹⁸

Eğitim açısından geri kalmışlığın en önemli sebeplerinden biri de Kars bölgesindeki okul açma maliyetinin fazla olması ve bölgenin merkeze uzak olmasıdır. Bu durum Rusların bölgeye fazla yatırım yapmamasına sebep olmuştur. Bununla bağlantılı olarak Kars'taki okullaşma oranı Kafkasya ve Rusya ortalamasının altındadır. Eğitim açısından geri kalmışlığın Rus yönetiminin Kars'a ayırdığı maarif bütçesiyle ilgili olduğu muhakkaktır. Bu dönemde Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki vilayetlere ayırdığı bütçe şu şekildedir¹⁹:

Vilayet	Nüfus	Maarif bütçesi
Tiflis	978.755	769.914 ruble
Yelizavetpol	871.557	18.700 ruble
Bakü	789.659	16.890 ruble
Dağıstan	586.636	267 ruble
Kars	292.498	5.808 ruble

Tablo 1. Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki Vilayetlere Ayırdığı Bütçe

Tabloda görüldüğü üzere vilayetlere ayrılan maarif bütçesi ile ilgili ciddi bir dengesizlik söz konusudur. Öğrenci sayısının düşüklüğü yanında Rus Maarifi, Kars Vilayetine 1898 yılı için 5.808 altın rublelik bir bütçe ayırmıştır. En düşük bütçe Dağıstan ve Kars'a ayrılmıştır. Kafkas vilayetlerinin nüfusu ve ayrılan maarif bütçesi karşılaştırıldığında uyumsuz bir tablo ortaya çıkmaktadır²⁰. Kars'a gereken değerin verilmediğini düşünenlerden biri de yazar İ.F.Arakskiy'dir. Yazar, Kars'ta yaptığı geziyi anlatan kitabında yönetimin eğitime gereken önemi vermediğini dile getirmiştir. Ayrıca kitaba göre bölge halkı 1896'dan beri Kars'ta erkek gimnazyumunu açılmasını istemiş ancak Halk Aydınlanması Bakanlığı²¹, 1902'de erkek gimnazyumunu yerine kimsenin istemediği kız progimnazyumunu (lise öncesi eğitim) açmıştır. Arakskiy, Müslüman ahalinin eğitime düşmanca yaklaşmadığını ve çocuklarını okutmak istediğini bildirmektedir. Yine kitaba göre, Kars oblastındaki devlet memurları buraya terfi almak amacıyla geldikleri için, burayı sürgün yeri olarak görürler ve onların bölge insanına tavırları soğuk ve resmidir. Ayrıca yazar, bazı memurların halka çok kötü davrandığını dile getirmektedir²².

Rus yönetiminin olumsuzluklarından bahseden Mehmet Doğru, eğitim hakkında şunları yazmıştır; Rus işgali müddetince halk ne askere alınmış ne de okul açılmıştır. 1900'lerden sonra Gölebert'te (Günümüzde Ardahan'ın Çamlıçatak köyü) Rumlar halka Rusça öğreten bir okul

¹⁸ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s. 264.

¹⁹ Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", s. 412.

²⁰ Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", s. 412.

²¹ Halk Aydınlanması Bakanlığı: Eğitim Bakanlığı. (Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s. 271.)

²² Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s. 270.

açmışlardı. Bu okula Ölçek köyünden de giden vardı²³. Mehmet Doğru'nun yazdıkları, Arakskiy'in kitabında yazılanları doğrulamaktadır.

Rusların Kars'a hakim olduğu süre boyunca bölgedeki yerli halkın gittiği bütün rüştiyeler, medreseler ve ilköğretim okulları kapatılarak, yerlerine Rus okulları açılmıştır²⁴. Yeni açılan Rus okullarına Türk halkının gitme mecburiyeti olmadığından ve buralarda Rusça eğitim verildiğinden halk çocuklarını Rus okullarına gönderme taraftarı değildi²⁵. Fakat nadir olarak gönderenler de vardı. Örneğin Hudadad Beyoğlu Mehmet Beğ (Kars merkezde kurulan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetinin Maliye Mümessili), ilk tahsilini Çıldır kaza merkezi Zurzuna'daki Rus İlk mektebinde bitirmiştir²⁶.

Bölgenin yerli halkı, çocuklarını Rus okullarına gönderemediğinden çocukları mollalar okutuyordu. Kars'ta bulunan Molla Muhyiddin Efendi Karşlı erkek öğrencilere Evliya Camisi'nin medresesinde eğitim verirdi. Kızları da Sukapı Mahallesi'ndeki evinde annesi ve haremi vasıtasıyla okuturdu²⁷. Bu dönemde Bursa Ziraat Mektebinden mezun olan Poskovlu Yusuf Zülali Efendi, Rusların takibinden kurtulmak için Azerbaycan'daki "Usul-u Cedide Mektebinde" hoca iken Evliye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum)'nin eksiklerini Azerbaycan gazetelerinde yazarak insanların bir ülkü etrafında birleşmesine çalıştı. 1909'da biri Kars'ta diğeri Poskovda iki medrese ve 80'den fazla okuma yazma ilmihal ile Kur'ân-ı Kerim öğreten mahalle mektebi vardı²⁸. Duğur (Poskof) Medresesinde müderrislik yapmış olan Yusuf Zülali Efendi, Azerbaycan'da muallimliğe devam ederken insanların millî hislerini uyandırmaya yönelik eserlerini Kars ve Kağızman medreselerine gönderiyordu. Ayrıca Arif Ağa (Kars Evkaf İdarecilerinden)'ya Digorlu Molla Yusuf ile gönderdiği mektupta "Türk Evkaf-ı İdare Heyeti" eliyle Kars'ta "Cami Mektebi" adı altında bir Türk Mektebi açılmasını rica etmiştir²⁹. Bu mektuba bir de maarif sahasındaki eksikleri belirten intibahnameyi eklemiştir³⁰.

²³ Mehmet Doğru, *Ardahan'ın Ölçek köyü Tarihi*, Atak Matbaası, Ankara 1972, s. 12.

²⁴ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 17.

²⁵ Yasin Akdoğan, "Çarlık Rusyası'nın Kars İlinde Güttüğü Temsil Siyasetinden Uyuşturma", *Doğuş Dergisi*, Sayı:7(48), (Aralık 1936), s. 26.

²⁶ Kırzioğlu, "Karşlı Kahramanlar" *Karseli Dergisi*, Sayı:16, (Kasım 1965), s. 5.

²⁷ Cem Ender Arslanoğlu, *Cenüb-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1986, s. 72.

²⁸ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 79.

²⁹ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 80; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 553; Fahrettin Kırzioğlu, Kars, Chp Halkevi Yayınları, İstanbul 1943, s. 29.

³⁰ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 80.

2. Eğitim Kurumları

2.1. Temel Eğitim Okulları

2.1.1.Kars Şehir (Merkez) Okulu

1880 yılında açılmıştır. 3 yıllık eğitim veren okulun 1890'da 181 öğrencisi bulunmaktaydı. Okulun müfettişi K. A. Nikoloy BAKAR'dır. Okul, Protestan ve Ermeni Gregoryan mezhepleri üzerine eğitim vermekteydi.

Okulun öğretmenleri Tt.C.Malakiy Tarielov, Mkyk Nikolay Bejonov, öğretmen yardımcısı İranluk Bakradze'dir. Yunan dili öğretmeni Dmitry Mikail Sarasitis'dir. Beden Eğitimi öğretmeni ise Vladimir Nikit Koronovskiy'dir³¹.

1892 yılında ise bu okulun öğrenci mevcudu 236'dır.

Protestan inancını öğreten rahip Nikoloy Vasileviç Arhan Gelskiy, Ermeni-Gregoryan mezhebini öğreten rahip ise Melkisedek Monukyon Monukov'dur. Okulun öğretmenlerine baktığımızda Beden Eğitimi öğretmeninini değiştğini görüyoruz³².

1894 yılında okulda 220 öğrenci bulunmaktadır. Okul Müfettişi olarak da Abgar Sergeyeviç Benzadov görev yapmaktadır. Protestan inancını öğreten kişi Zakariy Lukianev'dir. 1892'deki Beden Eğitimi öğretmeni Nikolay Nikleyeviç Antreyev okuldan ayrılmış, onun yerine Leonity Gavriloviç Longinov geçmiştir. Başka bir farklılık da Müzik öğretmeni Aldr Vasileviç Pulkrov'un göreve başlamasıdır³³.

1898'de 209 öğrenciye sahip olan okulun Beden Eğitimi ve Müzik öğretmenleri değişmiştir. Beden Eğitimi öğretmeni Leonld Vladimroviç iken, Müzik öğretmeni Stepon İvanoviç Golosniçskiy'dir³⁴.

1899 yılında okulun 209 öğrencisi bulunmaktadır. Okulda meydana gelen değişikliklere bakıldığında Protestan inancını öğretmek için Josif Antonoviç Çepek atanmıştır. Ayrıca okulda görevli doktor Dmitriy Mikoloviç Veniaminov'dur³⁵.

1900 yılı verilerine bakıldığında okuldaki öğrenci sayısında büyük bir artış gözlenmektedir. Okulun öğrenci sayısı 376'dır. Okulun Müzik öğretmeni ve Beden öğretmeni değişmiştir. Çimen Vzgvarov Müzik öğretmeni, Mikailov da Beden Eğitimi öğretmenidir³⁶.

³¹ Kafkas Kalender, na 1891 god, otd II, 193.

³² Kafkas Kalender, na 1893 god, otd IV, 248.

³³ Kafkas Kalender, na 1895 god, otd VI, 274.

³⁴ Kafkas Kalender, na 1898 god, otd IV, 322.

³⁵ Kafkas Kalender, na 1893 god, otd IV, 334.

³⁶ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd, XI, 356.

2.1.2. Benli Ahmet Temel Eğitim Okulu

1898 yılında Kars'a bağlı Benli Ahmet köyünde açılmıştır. Bu okulun 1899 yılında 55 öğrencisi vardır. Okulda gözetmen olarak Petr Fomeviç Krivnov görev yapmaktadır³⁷.

2.1.3. Kızılçakçak Temel Eğitim Okulu

Kars'ın Akyaka ilçesinde açılmıştır. 1898 yılında okulun 1899'da 50 öğrencisi olduğu görülmektedir. Gözetmen olarak Sevestyan Adreeviç Korlanidi görev yaparken Ermeni-Gregoryan İncancını öğretmekle görevli rahip ise Eğişe Ter- Aveticyanç'dır³⁸. Şimdiki ismi Akyaka'dır.

2.1.4. Baş Şöregel Temel Eğitim Okulu

Baş Şöregel Akyaka'ya bağlıdır³⁹. Okul 1898 yılında açılmıştır. 1899'da 65 öğrencisi vardır. Görevli öğretmen Konstantin Demurçev'dir⁴⁰.

2.1.5. Mescitli Köyü Temel Eğitim Okulu

Arpaçay'a bağlı olan Mescitli köyünde 1898'de açılan okulun 50 öğrencisi vardır. Öğretmeni ise Nikolay Somard Jev'dir⁴¹.

2.1.6. Baş Gedikler Temel Eğitim Okulu

Merkez Kars'a bağlı Başgedikler köyünde açılmıştır. 1899'da 42 öğrencisi olan okulun öğretmeni Amazasp Karagoozyanç'tır⁴².

2.1.7. Digor Temel Eğitim Okulu

1898 yılında Ardahan'da açılan okulun 32 öğrencisi bulunmaktadır. Okulun posta koruma görevlisi Ahmet Bey ve Şükrübeyzade'dir. Okulda gözetmen öğretmen ise İvan Aleseeviç Seleznev'dir. Digor Temel Eğitim okulunda diğer okullardan farklı olarak Muhammet incancını (İslam dini) öğreten görevli bulunmaktadır. Bu işle görevli imam ise Molla Mehmet Osmanoğlu'dur⁴³.

³⁷ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd, XI, 358.

³⁸ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd, XI, 358.

³⁹Başşöregel Akyaka'ya bağlı bir köydür. Şimdiki ismi Çetindurak'tır. Kaynakta eski ismi Başşöregel olarak geçmiştir. (*Köylerimiz*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968, s. 145.)

⁴⁰ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 358.

⁴¹ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 358.

⁴² Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 358.

⁴³ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 358.

2.1.8.Okam Temel Eğitim Okulu

1898 yılında Ardahan'da açılan okulun 55 öğrencisi bulunmaktadır. Okuldaki gözetmen öğretmen Cem Evstratev Agiadze iken Muhammet inancı (İslam dini) öğreten görevli imam, Molla Mehmet Osmanoğlu'dur.

İslam dinini öğreten Molla Mehmet Osmanoğlu hem Digor Temel Eğitim Okulu'nda hem de Okam Temel Eğitim Okulu'nda görev yapmaktadır⁴⁴.

2.1.9.Arsenyak Temel Eğitim Okulu

Oltu, Kars'ın Rus yönetiminde olduğu 40 yıllık süreçte Kars sancağına bağlıydı. 1898 yılında Oltu'da açılan bu okulun 24 öğrencisi bulunmaktadır. Sumbat Gazaryanç ise okulda gözetmen öğretmen olarak görev yapmaktaydı⁴⁵.

2.1.10.Olur Temel Eğitim Okulu

1898 yılında Oltu'da açılan bu okulun 22 öğrencisi bulunmaktaydı. Okul öğretmeni Prokofiy Filyutoviç'dir. İslam dinini öğreten görevli ise Molla Sefer Mustafaoğlu'dur⁴⁶.

2.1.11.Bahçecik Temel Eğitim Okulu

1899 yılında Oltu'da açılan okulun 4 öğrencisi bulunmaktadır. Okuldaki gözetmen öğretmen Aldr Alekseeviç Cikkaev'dir⁴⁷.

2.1.12.Bardız Temel Eğitim Okulu

Bu okul 1898 yılında Oltu'da açılmıştır. Bu okulun 54 öğrencisi bulunmaktadır. Okuldaki gözetmen öğretmen Timofey Koklaçev, Protestan inancını öğreten rahip Ardriyonov'dur⁴⁸.

2.2.Normal Okullar

2.2.1.Kars'ta İki Sınıflı Okul

Bu okul büyük Knyas Mikail Nikolaeviç'in inisiyatifi ve Kafkasya'nın dağlık bölgesinde ikamet eden halkın isteği üzerine açılmıştır. Kafkasya'nın en yüksek eğitim veren okuludur. Eski eğitim yetkilisi idare heyeti başkanı K.P.Yanovski Kars ilinde okul açılma isteğini dönemin Gubernatörü olan General Frankin'e ilemesiyle birlikte okul açılması konusunda gerekli izin alınarak anlaşmaya varılmıştır. Okulun açılmasıyla ilgili karar 31 Mayıs 1872'de yetkili makam (Yüksek Öğretim Kurulu) tarafından görüşülmüştür. Karar 3 Aralık 1872'de yetkili makam tarafından (Yüksek Öğretim Kurulu) kabul edilmiştir. Okulun açılması için gereken para 3.468

⁴⁴ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 358.

⁴⁵ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 358.

⁴⁶ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 360.

⁴⁷ Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 360.

⁴⁸ Kafkas kalender, na 1900 god, otd, XI, 360.

ruble idi. Kars'ta okul açılması için Gubernatörün izni ile bütçeden 800 ruble ayrılıyordu. Gecikme cezası ödendikten sonra okul 1 Ocak 1881'de Türk mescidi olan Abdi Ağa'nın mescit binasında açılmıştır. Bu mescidin hemen yanında Gubernatör binası, az aşağısında polis binası vardır. Binanın kullanılabilir hale gelmesi için Gubernatörlük ve askeri halk yönetimi 3000-6000 arasında bir meblağ ayırmıştır. Mescidi okula dönüştürmek için başlayan inşaat 1 Kasım'da tamamlanarak 8 Kasım'da büyük bir törenle açılışı yapılmıştır. Bu açılış töreninde yetkili kişiler ve Kars halkı bulunmuştur. Törende ilk olarak yetkilinin emri okunmuş ve bu emirde Kars'ta ilerde 3 sınıflı bir okulun açılmasının Kars halkı için öneminden bahsedilmiştir. Bu tören esnasında okulun açılışı için düzenlenmiş olan anlaşıma okutularak imzalanmıştır. Ayrıca okulun açılışı esnasında askeri bando tarafından ülke marşı olan yüce tanrı çarımızı korusun okunmuştur. Okulun yeni binasının restoresi bittikten sonra Müslümanların yaptığı ibadet durdurulmuştur⁴⁹.

İlk yıl bu okulda 2 sınıf eğitim görüyordu. 1. sınıfla ilgili olan öğretmen, müfettiş Konstantin Timofeeviç Bagaev'dir. Bagaev'in okulun açılışında büyük emeği geçmiştir. Bu okulda eğitim dili Rusça idi. Bu okulun açıldığı gün Tanrının varlığına inanmayanlardan 27, Ruslardan 18, Polonyalılarından 2, Yunanlılardan 4, Ermenilerden 3 öğrenci bulunuyordu. Eğitim dili Rusça olduğu için bölgedeki yerel halk eğitimin eşit olmadığını ileri sürmüştür. 1899 yılının ikinci yarısında okulun gelişmesi için yönetim tarafından ödenen para öğrenci başına 16 ruble olmuştur. Bu para fakir öğrenciler için ödenmiştir.

Askeri vali General Frankin eğitim için halktan 2500 ruble para toplamıştır. Bu para generalin açtığı okullardaki fakir öğrencilere burs vermek amacıyla toplanmıştır. Toplanan burs parası 2 Haziran 1881 yılında dağıtılmıştır. Bu bursla 6 öğrenci eğitimini devam ettirmiştir⁵⁰.

2.2.2.Kars'ta Açılan İlk Rus Okulu

Devlet memurları ve Rus yerleşimcilerin çocukları için 11 Mayıs 1879'da olağandışı koşullarda açılan bu okul, Rus Eğitim Bakanlığı standartlarına tabi değildi. Yıl sonuna doğru öğrenci sayısı 50'ye yaklaştı. Okula alınacakların sınıfsal, dinsel ve ulusal kimliklerine bakılmamıştı. Derslerin tamamen Rusça olduğu okul tek sınıflıydı. Okulda verilen dersler şunlardı; Din dersi, Rus dili, Aritmetik, coğrafya, el işi, resim ve güzel yazı. Okulun masrafları askeri gazinodaki kâğıt oyunlarından alınan harçtan, şehirde verilen konserden alınan harçtan, bağışlardan ve 3 aylığı 2 ruble olan öğrenim harcından karşılanmaktaydı⁵¹.

1909 yılında bu okulun pedagojik dersinde öğretmenlerin gelir – giderlerini bulmaya yönelik yapılan bir ankette öğretmenlerin giderleri şu şekilde tespit edilmiştir⁵².

⁴⁹STsSA, Dosya No:1438-724, Belge No:48-05.

⁵⁰STsSA, Dosya No: 1438-724, Belge No:48-05.

⁵¹ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s. 246.

⁵² STsSA, Dosya No:1438-783.

	Evli Ruble	Bekar Ruble
1 Ev	185	144
2 Gıda	515	314
3 Aydınlatma	25	18
4 Isınma	68	55
5 Hizmet	79	34
6 Giysi	189	113
7 Çocukların masrafı	62	-
8 Akrabalara yardım	48	112
9 Kitaplar	13	23
10 Gazete ve dergiler	11	13
11 Konser ve bayramlar	12	22
12 Tedavi masrafları	36	18
13 Genel gıdalar	19	27
14 Din ibadet	8	6
15 Yaz tatili	44	71
Toplam	1344	970

Tablo 2. 1909'da Öğretmenlerin Gelir ve Giderleri

Bu tabloya göre bir öğretmenin genel gideri, aldığı ücreti aşmaktadır. Öğretmenlerin maddi sıkıntı içerisinde olduğu gözlenmiştir. Öğretmenlerin sıkıntılarını bir yazar şu şekilde ifade etmektedir;

“Bir öğretmenin aldığı ücretle iyi geçinmesi için çevresini daraltması ya öğrencilerden gelen hediyeleri kabul etmesi ya da özel ders vermesi gerekir. Ek gelir olmadan bir öğretmen geçim darlığı yaşayabilir.

Bu giderlerin çoğu köy öğretmenlerinde bulunmamakta ve çoğu gider parasız karşılanmaktadır. Bunlar ısınma, ışık, sinema ve tiyatro gibi giderlerdir. Köy öğretmenlerine devlet tarafından temin edilen evlerde ısınma, ışık, iyi düzeydedir. Bu imkânlar sadece Başöğretmene verilir. İkinci veya yardımcı öğretmenler kendi imkânlarıyla geçinmek zorundadırlar. Köy öğretmenlerinin aylık geliri 360-400 rubledir. Emekliliğe kadar bu öğretmenlere hiçbir ücret ödenmemektedir. Bunlar şehirde olmadıkları için özel derste vermemektedirler. Öğretmenin günlük yaşamı ağır şartlarda borç altında geçim sıkıntısıyla oluşan bir yaşamdır. Bir öğretmenin para biriktirmesi için yeme, içme ve giysi masraflarından kısması gerekmektedir.

Şehirde ve köyde görev yapan öğretmenlerin giderlerini karşılaştırsak köy öğretmenininki gideri maaşın 1/3'i kadar, şehir

öğretmeninin gideri ise maaşın 2/3'i kadardır. Köy öğretmenin geleceği için biriktirdiği para, şehir öğretmenine göre fazladır. Çünkü şehir öğretmenin para harcadığı sosyal yaşam köy öğretmeninde yoktur.

Köylerde kimsenin haberi olmadan öğretmene imkânı olan şahıslar tarafından yardım edilebiliyordu. Fakat Kars merkez de toplanan paradan ilgili birimin haberi oluyordu. Her ayın 20. günü toplanan parayı öğretmen kendi cebine koymayarak okulun acil ihtiyaçları gideriliyordu. Bazı köy öğretmenleri ise öğrenciye imtiyaz sağlamasının karşılığında veli öğretmene 20-30 ruble sus payı vermekteydi. Bu okuldaki hiyerarşiye bakıldığında okul, müfettişine, okul müfettişi eğitim müfettişine, eğitim müfettişi yetkili kurum başkanına itaat ediyordu. Her okulun ihtiyacını alt kademedekiler belirleyerek yöneticilere bildiriyordu. Bu ihtiyaçların giderilmesi için gereken para da yöneticiler tarafından belirlenerek alt kademeye gönderiliyordu. Okul ihtiyaçları kayıtlara yazılarak yetkili kişilere ulaştırılıyordu. Fakat bu listeler bazen uzun süre sümen altında kalıyor ki bu da şikayetlerin artmasına sebep olabiliyordu. Bütün bu şartlarda çalışan öğretmenler bütün kötülüklerden uzak yeni nesli topluma yetiştirdiği için temkinli, kültürlü ve her soruya cevap verebilecek kapasitede olmalıdırlar.

Okulun kalbi olan öğretmenlere az ücret verilerek çok icraat istenmektedir. Az ücretle sıkıntı içinde yaşamamaları için maaşları arttırılmalıdır”⁵³.

2.2.3.Kars'ta Bayan Okulu

1880'de açılan bu okul 3 sınıftan oluşmaktadır. Her sınıfta iki yıl eğitim veren okulda toplam eğitim yılı 6'dır. 1885'te eğitime başlamıştır. Bu okul başta restore edilmiş bir binada eğitim verirken sonrasında yeni bir binanın yapımı için (extisaba) Türk-Rus anlaşması yapılmıştır. Bölgedeki halk okul binasının yapımı için oldukça büyük bir çaba sarf etmiştir. Hatta bölge halkı gerektiğinde pazarlarda meyve, sebze kendilerine ait hayvanları satarak binanın yapımına destek olmuştur. “Extisaba” anlaşmasına göre; binanın yapımı için yönetim tarafından verilen destek şu şekildedir:

1885'de 6323 ruble,1886'de 7490 ruble, 1887'de 7200 ruble,1888'de 7200 ruble 1889'da 7151 ruble olmak üzere toplam 35.364 ruble verilmiştir⁵⁴.

1885 yılında 6323 ruble verilmesine rağmen yeni binanın yapımına 1886'da başlanmıştır. Bu bina şehirdeki diğer binalardan oldukça farklıdır. Bina sadece okul olarak kullanılmamaktadır. Sosyal anlamda da şehre hizmet vermektedir. Bina da büyük bir salon bulunmaktadır. Bu salonda konser tiyatro ve dans gösterileri yapılmaktadır⁵⁵.

⁵³ STsSA, Dosya No:1438-724, Belge No: 83.

⁵⁴ STsSA, Dosya No:1438-75.

⁵⁵ STsSA, Dosya No:1438-75.

2.2.4.Kars Merkezde 3 Sınıflı Okul

Kafkasya'da merkez okullarının açılması için 31 Mayıs 1872 yılında verilen önerge 3 Aralık 1874 yılında kabul edildi. Bu önergenin kabulüyle birlikte 1880 yılında Kars'ta 2 sınıftan oluşan bir şehir erkek ortaokulu (uçilişçe) açıldı. 1883 yılına gelindiğinde bu okul 3 sınıftan oluşmaktaydı. Bu sınıfların dışında bir de hazırlık sınıfı bulunmaktaydı. Hazırlık sınıfının dışında diğer sınıflar ikişer yıllıktı. Aynı yıl bu okuldaki 6 öğrenciden 5'inin mezun olduğu görülmüştür. Bu okuldan toplam 29 öğrenci mezun olmuştur.

Okulun eğitim verdiği ilk bina okul şartlarını taşıyamıyordu. Çatısı olmayan binanın çatı kısmı toprakla kapatılmıştı. Binanın içi bakımsızdı. Havalandırma ortamı çok zayıf olan bu binanın ince ve korumasız duvarları, küçük camları ve büyük kapıları vardı.

Eski binanın eğitim için elverişsiz olduğunu gören dönemin yetkilisi General Grasman tarafından büyük çabalar sarf edilerek, okul yeni binaya kavuşturulmuştur. Bu binanın yapımında 26.000 ruble harcanmıştır. Şartların eğitime uygun olduğu yeni bina yontulmuş taşla örülmüştü. 2 katlıydı, üst katta iki ışıklı oda, 4 sınıf, 3 müfettiş odası, 1 kütüphane, fizik odası bulunmaktaydı, alt katta ise koyu renkli serbest odalar bulunmaktaydı, ayrıca bu katta yöneticilere ait odalar mevcuttu. Binada iki uzun koridor, bir tane büyük zil (tenefüs) odası (zil çalınca öğrencilerin toplanacağı oda) bulunuyordu. Okulun içinin aydınlık olması için büyük ışıklı camlar bulunuyordu. 3 tarafı taş duvarla çevrili olan okul binasının 1 tarafı tamamen açıktı. Ön cephe duvarı öğrencilerin dışarıyı görmemesi için yüksek yapılmıştı. Yan cephe duvarlarıysa binanın güneş görmesi için alçak yapılmıştı.

Okulun kütüphanesinde 606 bilim dalında, toplam 1733 ruble tutarında 1280 eser bulunmaktaydı. Bu eserlerin 296'sı öğrencilerin kullanabileceği eserlerdir. 485'i ise halkın yararlanabileceği eserlerdir. Bu 781 eserin maliyeti 301 rubledir.

Okulun fizik odasındaki 3 cihaz 546 ruble tutarındadır. Bu cihazlardan başka okulda çeşitli okul malzemeleri bulunmaktaydı. Yıl sonuna kadar kütüphane ve fizik odasına getirilen malzemeler 1381 adet olup ücreti 410 rubledir⁵⁶.

Bu okul devlet okulu olmakla birlikte ücretliydi. Ancak eğitime yardım derneği bazı yoksul öğrencilere yardımda bulunuyordu. 1885 yılı gelirleri hazineden 4.580 ruble, öğrencilerden 783 ruble ve bağışlardan 668 ruble olmak üzere toplam 7.065 ruble idi. Aynı yıl okulun giderleri 5.113 ruble tuttu. Yıllık öğrenim harcı öğrenci başına 6 ruble idi ancak 178 öğrenciden 44'ünden harç alınmamıştı. Bunlardan 5'i öğretmen ve müdür çocukları, 29'u yoksul aile çocuğu idi. 10'unun harcı ise General Franki'nin vakfetmiş olduğu 2.000 rublelik sermayenin faizi ile ödeniyordu. Bu öğrencilerin %58'i Ermeni, %25'i Rum, %11'i Rus ve %4.5'i (8 öğrenci) Müslüman idi. Bu okuldaki öğrenci ailelerinin zümrelere göre dağılımı da şöyle idi; %57 şehirli

⁵⁶ STsSA, Dosya No:1438-75.

zümreler, %11'i ruhban sınıfı, %15'i köylü, %10 asilzade ve %6 askerdi. Seçmeli dersler Ermenice, Rumca, Jimnastik, Müzik ve resim idi. Yine valinin raporuna göre öğrencilerin başarı sıralamasında en başta Ermeniler sonra Ruslar ve Rumlar geliyordu. Öğrencilerin toplumsal sınıflarına bakıldığında en başarılı öğrenciler din adamlarının çocukları, en başarısız olanlar ise asilzade ve memur çocuklarıydı⁵⁷. 1901 yılında bu okuldaki öğrenci sayısı 227 dir. Öğrencilerin zümrelerine baktığımız zaman şehirli 113, köylü 80, fakir kesimden 9, dağlı 6, dinî 6, yabancı kesimden 1 kişi bulunmaktaydı⁵⁸. Öğrencileri dinî olarak sınıflandırdığımız zaman Ermeni Gregoryan 106, Katolik 12, Müslüman 7, diğer inançlardan 11 kişi bulunmaktaydı. Bu okuldaki öğrencileri milletlere ayırdığımızda Ermeni 120, Yunan 73, Rus 26, Diğer halklar 8 kişidir⁵⁹.

2.2.5.1881 Kasım'da Kars Merkezde Açılan Okul

1881 yılı Kasım ayında bir ailenin yaşadığı binada açılmıştır. Bu bina kuzey cephede olduğu için güneş almamaktaydı. Bu binada bir yıllık eğitimden sonra Gubernatör Aleksander İgnateviç Grosuos tarafından 25.992 ruble bağış yapılması sonucunda 1879 yılında yeni bir bina alınmıştır. Yeni bina 28 Haziran 1882'de hizmet vermeye başlamıştır. 1883 yılında bu okula özel fizik odası açılmıştır. Odaya alınan 32 adet fizik cihazına 158 ruble 50 kuruş verilmiştir. Fizik odasının tüm masrafları 100 ruble tutmuştur. Daha sonraki yıllarda ki cihaz sayısı 173'e çıkmıştır, 173 cihaz 834 ruble para tutarındadır. Odadaki diğer malzemeler ise 2.042 ruble tutarında 425 adettir.

Bu okulun ilk mezunları 7 dalda kurslarını başarıyla tamamlamıştır. Okul açıldığı zaman okul dersleri anadil dersi ve ana dilde aritmetik derslerinden oluşmaktaydı⁶⁰.

2.2.6. Kars'ta Marina Bayan Okulu

Bu okul Kars merkezde 1890 tarihinde açılmıştır. Okulun 1893 yılında toplam 92 öğrencisi vardır. Okulun müteveli heyeti şu kişilerden oluşmaktaydı;

Okulun Müteveli Heyet Başkanı, Askeri Guberniyadan Petr İvanovic Tomiç⁶¹ tir. Okul Müdüresi, (Başkanın eşi) Olga Alekseevna Tomiç, Kars Askeri Mahkeme Başkanı (askeri savcı)

⁵⁷ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, 247

⁵⁸ Burada yabancı ifadesi zümreyi karşılamasa da askerî valinin raporundaki şekliyle verilmiştir.

⁵⁹ STsSA, Dosya No:12-7-4003-2.

⁶⁰ STsSA, Dosya No:1438-724, Belge No:48-05.

⁶¹ "Petr İvanovic Tomiç, 1888 yılına ait raporunda halk eğitimi başlıklı kısmında vilayette eğitim işinin çok önemli olduğunu çünkü ancak gençlere verilecek rasyonel eğitim ve öğretim yoluyla yerli halkın manevi gelişimini dinamik bir biçimde etkilemenin ve imparatorlukta egemen öge olan Rus unsuru ile bağları güçlendirmenin mümkün olacağını savunmaktadır. Tomiç'e göre vilayetin sadece askerî olarak fethi ve ilhaki yeterli değildir. Rusya'nın Asya'da fethettiği öteki yerlerde olduğu gibi burada da askerî fetih manevi fetih ile tamamlanmalıdır. Tomiç Rusya'nın politikasının İngiltere ve Fransa'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerinden farklı olduğunu çünkü oralarda hakim unsurun yerli halkla ortak bir yanının olmadığını sömürge ve metropol arasında maddi bağlar dışında bir bağ olmadığını da ileri sürmekteydi. Vali Kars köylerinde ahalinin yoksulluğunu ve entelektüel açıdan geri kalmışlığından dolayı okul açılmasına maddi katkıda bulunmak istemeyişine karşın Kafkasya eğitim dairesi başkanı ile yaptığı görüşmeler sonunda katkıda bulunmaya söz verdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca Kars askerî valisinin eşi Petr İvanik Tomiç'in eşi Olga Alekseyevna Tomiç'in başkanlığında Kars eğitim yardım derneğinin 165 öğrencisinin olduğunu ve bu derneğin 1886 yılında 65 erkek ve 37 kız öğrencinin öğrenim

İsay Sultan Şahantinskiy, Polis Müdürü, İosif Sigizm Leviçkiy (Veznedar) ve Nikolay Bakaraviç Devdoriani, Doktor (Kars'ta görev yapan) Aldr Abramovik Gazazov, Heyetin sekreteri Artemiy Sevastroviç Bayrak.

Okulda mevcut olan pedagojik heyetin üyelerine bakıldığında heyette şu kişiler bulunmaktaydı; Öğretmen Nikolay Bakareviç Devdoriani, Gözetmen Öğretmen Galina Nikolaevna Kamlyarevskoya, Protestan inancını öğreten rahip Nikolay Finikav, Ermeni-Gregoryan inancı öğreten rahip Gdrak Arthur Grigoryaç'tır.

Okulda bulunan diğer öğretmenler ise şu şekildedir: Mariya Nikolaevna Yaremenko, Nadejda İvanouna Şabanova, Bayan Şerafima Petrona Grigoryeva, Bayan Anna Adrovna Kozlovskaya, Yunan dili öğretmeni, Dimitry Mikailoviç Sarahsitis, Leyubof Nikoloyevna Grigorieva'dır⁶².

1894 yılında okulun 88 öğrencisi vardı. Bu yıl Müfettiş Abgor Sergeyeviç Benzadov mütevelli heyetine üye olmuştur. Ayrıca okuldaki bayan öğretmen sayısı artmıştır.

Sofia Kirilovna Goldşad, Aleksandra İvanova adında iki bayan öğretmen okula başlamıştır⁶³.

1896 yılında okuldaki öğrenci sayısında bir artış görülmektedir. Bu yıl öğrenci sayısı 100'dür. Mütevelli heyetini Sergey Goriboviç Bakdasarov'un üye olduğunu ayrıca İsay Sultan Şentantinskiy'in bu yıl mütevelli heyetine üye olmadığını görmekteyiz⁶⁴.

1898 yılında okul 1896 yılındaki öğrenci sayısının aynısına sahiptir. Pedagoji heyetinde protestan inancını öğreten kişi Zokaviy Lokianov'dır.

Okulda Notolia Alekseevna Zonovskaya adında yeni bir öğretmen göreve başlamıştır. Ayrıca daha önce el beceri öğretmeni olan Lyubov Nikolaevna Grigorieva'yı yönetici öğretmen olmuştur. Yine pedagoji heyetinde hazırlık sınıfı öğretmeni olarak Vera Petrovna Tolmaçeva yer almaktadır⁶⁵.

1899'da okulun öğrenci sayısı 212'dir. Okul mütevelli heyetindeki ve pedagojik heyetteki değişikliklere bakıldığında okulun müfettişi olarak Vasiliy ivanoviç Diviçki'yi görmekteyiz. Yine hazırlık sınıfı öğretmeni Sofiya Antonovna Ozerçkovskaya'dır⁶⁶. 1901 yılına bakıldığında öğrenci sayısında bir düşüş görülmektedir. Okulda 58 şehirli, 13 dağlı, 14 köylü, 15 fakir, toplamda 100 kişi vardı. Bu öğrencileri dinî inançlarına göre ayırırsak 58 Ermeni Gregoryan, diğer inançlardan 3 kişi bulunmaktaydı. Kalan 39 kişinin hangi din mensubu olduğu bilinmemekteydi. Milletlerine bakıldığında 58 Ermeni, 28 Rus, 13 Yunan, diğer halklardan ise 1 kişi vardı.

---

harcını ödediğini ve bu öğrencilere ders kitabı dağıttığını dile getirmiştir". (Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, 255.)

⁶²Kafkas Kalendar, na 1893 god, otd IV, 248.

⁶³Kafkas Kalendar, na 1895 god, otd, VI, 274.

⁶⁴Kafkas Kalendar, na 1897 god, otd VIII. s. 304.

⁶⁵Kafkas Kalendar, na 1899 god, otd, X, 334.

⁶⁶Kafkas Kalendar, na 1900 god, otd, XI, 356.

Kars'ta yardımseverler tarafından eğitime destek sağlamak amacıyla 6961 ruble 53 kuruluş verilmiştir. Bunun 400 rublesi Marina Bayan okuluna verilmiştir⁶⁷.

2.2.7.Kağızman'da İki Sınıflı Devlet Okulu

3 Ocak 1905'te Kağızman'a bağlı Nikolayevka köyünde (şimdi Ardahan'a bağlı Sulakyurt) açılmıştır. Okul bir daireye benzeyen küçük rutubetli ve kullanışlı bir binada eğitim vermekteydi. Önceleri tek sınıfı olan okul sonraları 2 sınıf olduğundan yeni bir bina için merkez ilçe okulları müfettişi A.İ.Samyonov başvuruda bulunmuştur. Yetkili kadı tarafından okul binası yapılması için 1500 ruble para gönderilmiştir. Yapılacak olan yeni binanın inşaatının bir sonraki yıl bitirilmesi planlanmaktaydı.

Öğrencilerin uygulamalı eğitimlerini okula yakın bahçelerde yapabilmeleri için okul inşaatı Kağızman'ın dışında başlatıldı. Böylelikle okul sayesinde iki yıl önce kullanılmayan boş araziler tarla ekilerek kullanıma girmiştir⁶⁸.

Halk şehirde ve köylerde açılan okulların tarımla ilgili şubelerine çok ilgi göstermiştir. Bu şubeler bahçe işleri, tarla işleri, arıcılık ve diğer tarım işleriyle ilgili şubelerdir.

Halkın tarımla ilgili bilgisi olmadığı için tarıma elverişli araziler nasıl kullanılır, topraktan nasıl ürün alınır bilinmiyordu. Tarım arazilerinden verim almak için, Kağızman merkez okuluna tarımla ilgili hem bahçe işleri şubesi hem de tarla işleri şubesi açılmıştır. Bu okulda ağırlıklı olarak tarımla ilgili eğitim verilmekteydi.

Tarımla ilgili eğitim ön planda tutularak bahçe işleri ve tarla işleri olmak üzere hem sınıfta teorik ders hem de pratik olarak bahçede ve tarlada eğitim verilmekteydi. Teorik dersler daha küçük yaşta öğrenciler için verilirken tarlada ve bahçede verilen pratik eğitim büyük yaştaki çocuklar için verilmekteydi. Pratik eğitimde sadece bahçe ve tarla işleri değil onarım işleri de paralel olarak sürdürülüyordu. Eğitim yılı boyunca kırılıp dökülen park ve bahçelerin çevreleri düzenleniyordu. Topraktan daha verimli ürün elde etmek için büyük çabalar sarf edilerek sonbaharda, ilkbaharda ekilen malzemenin ürünü verimli bir şekilde toplanıyordu. Ekimi çok güç olan 365 adet çilek ekilmiş ve ilaveten 212 çeşitli meyve ağacı dikilmiştir. Ekim işine 170 ağaç daha eklendiğinde mevcut arazinin %80'inin bahçe olduğu görülmüştür.

Büyük ağaçlardan kesilen dallar yetiştirilerek diğer boş alanlara dikilmiştir. Böylelikle öğrenciler konu sanatı ile bilgilendirilmeye çalışılmıştır.

Okuldaki öğrencilerin verim aldığı diğer bir alanda ipek böcekçiliğiydi. İpek böceği besleyerek 22 yaş pençeden 11 kuru koza çıkarılıyordu.

⁶⁷ STsSA, Dosya No:12-7-4003-2.

⁶⁸STsSA, Dosya No: 1438-1-724.

1895 yılında Kars'ta kurulan eğitime yardım kulübü ihtiyacı olan çocuklara ve ihtiyacı olan okullara yardımda bulunuyordu. Bu yıl eğitime yardım kulübünün eğitime yaptığı harcama aşağıda verilmiştir;

Bu yıl gelen	266 ruble 90 kuruş
Bu yıl gelen paradan harcanan	126 ruble 85 kuruş
Bu yıl gelen paradan 5 öğrencinin eğitim masrafı	15 ruble
Fakir öğrencilere yardım	99 ruble 80 kuruş
Eğitim masrafı	10 ruble 65 kuruş
Yönetime harcanan	1 ruble 40 kuruş
1 Ocak 1896 tarihinde mevcut paradan kalan miktar	140 ruble 5 kuruş

Tablo.3. Eğitime Yapılan Harcamalar⁶⁹

2.2.8.Rus – Müslüman Okulu

28 Ekim 1910'da Kars'ta bir Rus – Müslüman okulu açıldı. Bu okulda Rusça ve Türkçe eğitim verilmekteydi. Okulun müdürü Mamed Kocayev (Rusya Müslümanlarından) Türkçe öğretmeni Ömer Şerifoğlu idi. İkinci bir öğretmen de İrina Politava idi. 16 Ekim 1911 tarihli Kars gazetesinde yer alan bir habere göre Kars Vilayeti 2. bölge Devlet Okulları müfettişi A.İ. Semyanov, Kars şehri Müslümanlarının temsilcileri Kadı Ali Efendi Hasretzade, Nazıf Efendi Atbaşzade ve öğrenci velilerine Kars Rus- Müslüman okulunun özellikle yerli Müslüman kız ve erkek çocukları için açılmış olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yine bu haberde yeterli sayıda öğrenci kayıt olmazsa başka milletlerden de öğrenci alınacağı duyurulmuştur⁷⁰.

Bu okulun açılışında rolü olan ve açılıştaki başkanlık eden kişi Kars bölgesi II. Kaza Müfettişi Ali Bey Halilbeyov'dur. Okulun yönetim kurulu başkanı A.İ.Semyanov'dur. Yönetim kurulunda görevli olan şahıslar Arif Ağa, Molla Emin oğlu, Hafız Şükrü Efendi Talip-zade, Hüseyin Erdyalyan oğlu, Akif Mamooğlu, Harun Ahmet Hanov ve D.K. Kostanov'dan oluşmaktaydı. Okulun açılmasıyla ilgili yapılan toplantıda çeşitli konular görüşülmüştür. Görüşülerek karara bağlanan konular şunlardır:

Heyet başkanı Ali-Efendi Hasretzade ikinci kez okul yöneticisi seçilmiştir.

Bu toplantıda okulun genel masrafları ve eğitim masrafları 1 dönem için 500 ruble olarak hesaplanmıştır.

Yönetim Kurulu Heyetinin verdiği oyla Hafız Şükrü Efendi Talip-zade 14 ay süre ile okulun yasal öğretmeni olarak atanmıştır.

⁶⁹ STsSA, Dosya No:12-7-4003-2.

⁷⁰ Badem, Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, 274.

Dinî eğitimden farklı bir eğitimin verildiği bu okula yönetim kurulu heyetinin etkisiyle aileler çocuklarını göndermeye başlamışlardır. Şehrin II. Bölümündeki Rus-Müslüman okulunda Müslüman kız öğrenci sayısı 10 -15 civarındaydı. Bu yeni okulda eğitim gören kız öğrencilere bayan öğretmen atanması ve eğitimin Rusça ve Türkçe olması şart koşulmuştur.

Türkçe ders veren öğretmenin ışık, ısı ve diğer masraflarının, aynı zamanda alacağı maaşın bütçeden ayrılması konusunda karara varılmıştır.

Okulun diğer gelir ve giderleri için, her yönden gelişmesi, iyi bir eğitim için iyi niyetli olunması gerektiği kurul tarafından vurgulanmıştır.

Yönetim kurulu kararıyla vakıfça toplanan 5 bin ruble para, şehrin II. bölüm İl Halk Müfettişine Askeri vali tarafından teslim edilmiştir. Bu para 35 ve 36 nolu okulların okul binalarının yapımı ve onarımı için ayrılmıştır. 20 Ekim'den itibaren, bu para heyette görevli Arif Ağa Molla Eminoğlu'na okulun, ışık, ısınma ihtiyaçları ve bunların yanı sıra bir kitap dükkanı açmak üzere teslim edilecektir⁷¹.

17 Kasım tarihinde Rus-Müslüman okulunda tarihi bir olay meydana geldi. Müslüman erkeklerin bile az bulunduğu bu okula bir Müslüman yetkili kendi kızı Zinaide'yi kaydetmiştir⁷².

2.2.9.Kars Kız Gimnazyumu

1910'da bu okulda 291 öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerin 109'unu Ruslar, 120'sini Ermeniler, 20'sini Gürcüler, 42'sini de diğerleri oluşturmaktaydı. Dinî ayırım olarak baktığımızda ise 158'i Ortodoks,114'ü Gregoryan Ermeni, 15'i Katolik, 3'ü de Hristiyan, 1 tanesi de Yahudiydi. Görüldüğü üzere burada hiç Müslüman öğrenci yoktu. Bu öğrencilerin sınıfsal dağılımı ise şu şekildeydi; orta sınıflar ve zanaatkarların çocukları 86 idi. İmtiyazlı vatandaş ve tüccar çocukları 66, asilzadeler ve devlet memurlarının çocukları 63, kalıtsal asilzadelerin çocukları 40, köylü çocukları 15, ruhban sınıfının çocukları 13, diğerleri ise 8 idi. Kars oblastında sadece 1 kız gimnazyumu varken Batum da bir kız ve 1 erkek gimnazyumu, Bakü'de 3 kız ve 3 erkek gimnazyumu, Tiflis'te 5 erkek ve 7 kız gimnazyumu, Erivan guberniyasında 1 erkek ve 2 kız gimnazyumu vardı⁷³. Buradan Kars vilayetindeki eğitimin, Kafkasya'nın diğer bölgelerine göre geride olduğunu söyleyebiliriz. 1910'da buradaki eğitimin kalitesi için para yardımıyla bulunulmuştur. Yapılan yardımlara baktığımızda Kars yöresinden 10 ruble 10 kuruş, Zerdüş yöresinden 3 ruble, Ağbaba yöresinden 2 ruble 85 kuruş, Mağaradze köyünün büyüklerinden 1 ruble 60 kuruş, Bayraktar köyünün büyüklerinden 2 ruble 22 kuruş, Cadar köyünün büyüklerinden 2 ruble 65 kuruş, Göverçin köyünün büyüklerinden 3 ruble 41 kuruş para yardımı yapılmıştır⁷⁴.

⁷¹ Kars , "Müslümanlar Hakkında", 16 Kasım 1910.

⁷² STsSA, Dosya No:12-7-4003-2.

⁷³ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, 271

⁷⁴ STsSA, Dosya No:12-7-4003-2.

2.2.10. 1905 Yılında Kars'ta Kız -Erkek Normal Okul

2 Eylül 1904'te Karılı Emniyet Başkanının (emniyet müdürü) verdiği resmi yazı gereği Naslednik Çesareviç'in doğum günü anısına 1 sınıflı okul açılacağı bildirilmiştir. Bu okulun yapılması için 2800 ruble para toplanmıştır. 1 Ocak 1905'te erkek ve kız öğrencilerin karışık olarak eğitim vermek üzere açılacak okulun bir yıllık gideri 2000 rubledir. Bu okuldaki öğrencilerin % 50 si fakir aile çocukları olduğu için parasız eğitim görecektir. Bu okulun yıllık gideri olan 2000 rublenin dağılımı şu şekildedir: arzu edilen gözetmen için 600 ruble, arzu edilen öğretmen için 450 ruble, Diğer yardımcıları için 500 ruble, okul kaloriferi ve diğer küçük giderler için 200 ruble, Okul koruma görevlisi 180 ruble, diğer yıla ayrılan meblağ 70 ruble'dir.

Kars'taki bu okulda eğer her şeyin %50'si ödenirse o zaman eğitim 8 rubleden hesaplanabilirdi. Okuldaki iki öğretmene başarılı olmaları durumunda 500 ruble daha ödenirdi. Ayrıca okula başka bir öğretmen de alınabilirdi. Öğretmen alınırsa öğretmene bir bölüm açılması ve alanıyla ilgili bir teşkilatın oluşturulması gerekmektedir. Gereken bölüm ve teşkilat için okulun ödeneğine 180 lira ilave edilmesi eğitime %50 oranında bir artışla 720 lira ayrılması gerekmektedir⁷⁵.

2.2.11. Tek Sınıflı Kızıldaş Okulu

Kızıldaş köyü Kars'ın Akyaka kazasına bağlı 13 ev bulunan bir köyüdür. Kars bölgesindeki Müslüman toplumundan sorumlu başkan Ali Bey Halilbeyov şehir müfettişliğine başvuruda bulunarak köylerine Rus- Müslüman okulu açılması için teklifte bulunmuştur. Okul binası olarak kendi evini veren başkan, okulun bekçisine kadar kendisi ayarlamış ve 30 dönümlük arsasını da okula hediye vermiştir. Başkan Ali Bey tarafından yapılan bağışlarından sonra Kafkas Eğitim Komitesi tarafından okulun açılmasına karar verildi⁷⁶.

Okulun açıldığı gün Ali Bey yoktu. Açılışın yapıldığı gün Ali Bey köylü halkın durumunu görüşmek üzere Tiflis'te Kafkasya imparatorunun kurul toplantısına katılmıştı. Kızıldaş köyüne döndüğünde bir toplantı yapılarak okulun eksiklikleri konuşulmuştur⁷⁷.

2.3. Sanat Okulları

2.3.1. Kağızman Sanat Okulu

Kağızman' da 1882 yılında açılmıştır. Okul öğrencileri 1890'da 68 erkek 9 bayan öğrenciden oluşuyordu. Yönetici Akım Dmitriy Gikalov idi. Proteston inancının öğretmeni rahip Gerogiy Adam Çotanov, Ermeni Griegoryan inancını rahip Artgan piloyonç'dır. Forner öğretmeni

⁷⁵ Kars Askerî Vali Raporu, 19 Ocak 1905, Dosya No: 12. 7. 3174.

⁷⁶ STsSA, Dosya No: 1438-724.

⁷⁷ STsSA, Dosya No: 1438-1-724-09.

İv. Mesumov, bahçe işleri üzerine öğretici Roykov, Bayan öğretmen Derya Piranova, Beden Eğitimi öğretmeni (alayda görevli subay) İllar Nikifor'dur⁷⁸.

1893 yılında ise 2 sınıfı olan okulun 79 öğrencisi bulunmaktadır. Bu yıl okulun kadrosunun yenilendiğini görüyoruz.

Yönetici: İvan İvanoviç Draçev'dir. Gözetmen öğretmen, İosif Nikoloviç Nevruzov'dur. Proteston inancını öğreten rahip Arkdiya Goreckiy, Ermeni Grigoryon inancını öğreten rahip Mikrtiç Ter Grigoryanç'dır. Okulun normal öğretmenlerine bakıldığında Matov Mikailoviç Rojkov, Bayan öğretmen Olga İvanovnaya Mojnevskaya, Beden Eğitimi öğretmeni Dzikonskiy, bahçe işleriyle ilgili öğretmen Mortiros Kazonçev'dir⁷⁹.

1895 yılında ise halen 2 sınıfı olan okul 183 öğrenciden oluşmaktadır. Okulda proteston dinini Johann stavlov öğretmektedir. Öğretmen kadrosunda yapılan değişikliklere bakıldığında Aldr Lazareviç Laragedi ve bahçe işleriyle ilgili öğretmen olarak melkon Bogddoviç Asoev görev yapmaktadır⁸⁰.

1899 yılında 132 öğrencisi bulunan okulun posta koruma görevlisi Zakariy Miniroviç Canbolatov ve proteston dinini öğreten rahip ise Konstenton Politov'dur⁸¹.

1900 yılında 85 öğrencisi bulunmaktadır. Ermeni Gregoryan inancını öğreten rahip Meliksedov Bogdonoviç Asoev'dir⁸².

2.3.2.Oltu Sanat Okulu (Ziyet Eşyası ve Tüccarlık Üzerine)

1885'de 2 sınıftan müteşekkil olan bu okulun 56 erkek, 16 kız öğrencisi bulunmaktadır. İv. İv. Draçev'in açtığı bir okuldur. Yöneticisi K. R. İosif Nikolay Navruzov'dur. Protestan inancı Nikolay Natidze isimli rahip tarafından öğretilmektedir. Ermeni Gregoryan inancını Şmavon Ter Marukyan, Muhammed inancını ise Molla Sefer Efendi öğretmektedir. Okulda birde ziyet eşyası yapım ustası Mikitiç Kurkyanç bulunmaktaydı⁸³.

2.3.4.Ardahan Sanat Okulu

Ardahan'da 1889 yılında açılmıştır. 2 sınıflı olan okulun 70 öğrencisi vardı. Okul yöneticisi, Pogas Kevorg ter – Haşaturav'dır. Proteston inancı üzerine öğretmeni Mikail Malconov'dır. Ermeni Gregoryan inancı üzerine öğretmeni, Sorkis Solomonyan'dır.

Ayrıca okulda bu yıl normal öğretmen olarak Aldr Mücail Kalitonov vardır. Bu öğretmen 1890 yılında Ardahan' da açılan normal okulda da görev yapmaktadır.

⁷⁸ Kafkas Kalender, na 1891 god, 193. (Bu okul 1891 Arşivinde Sanat okulu olarak geçerken 1893 Arşivinde Kağızman okulu olarak geçmektedir.)

⁷⁹ Kafkas Kalender, na 1893 god, otd IV, 248.

⁸⁰ Kafkas Kalender, na 1895 god, otd VI, 274.

⁸¹ Kafkas Kalender, na 1899 god, otd IV, 334.

⁸² Kafkas Kalender, na 1900 god, otd XI, 358.

⁸³ Kafkas Kalender, na 1891 god, otd II, 193.

2.4. Kilise Okulları

1879'da Gregoryan Ermeni Kilise Okulu ve Ermeni Kilise Okulu açıldı. Eğitim kalitesinin düşük olduğu bu okullarda, dinî ve Ermenice eğitim veriliyordu. Kars valisinin göreve atandıktan sonra bu okulları ruhban okulu olarak değil de kilise okulu olarak görmesi yani kendi iradesine bağlı görmesi Ermeni kilisesi ile arasının bozulmasına neden oldu. Yeni atanan vali kilise okullarının vilayet yönetimine tabi olduğunu, Ermeni Kilisesi ise eğitim açısından Eçmiyadzın'e tabi olduğunu ileri sürüyordu. Rus İmparatoru III.Aleksandr Ruslaştırma politikasının bir sonucu olarak 1884 tarihli bir fermanla Ermeni kilise okullarını Eğitim Bakanlığı'na bağlamıştı. Ermeni- Gregoryen ruhban sınıfı kendi yönetimindeki kilise okullarının devlet denetimine tabi olmasını kabul etmediği için Kafkasya Eğitim Dairesi'nin kararı ile 1885'de Ermeni Gregoryen Kilise Okulları kapatıldı. Bu karar ile 160 tane Ermeni Kilise Okulu kapatıldı.1889'da okul müfredatından Ermeni tarihi ve coğrafyası çıkarıldı⁸⁴.1892'de Rus İmparatorluğundaki Katolik Kilisesine bağlı bütün okullar Eğitim Bakanlığı'na tabi kılındı. 1903'te Kilise okulları kapatıldı.

Kars ve civarında Erivan Psikopozluğu'na bağlı kilisede eğitim veren Ermeni Grigoryen Okulu ve Psikopoz Okulları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Gregoryan Okulları				Psikopos Okulları		
Nerede	Sınıf	E	K		E	K
Kars Merkez	2 sınıf	329	146	Ardahan Gulebertç	43	3
Kağızman	1 sınıf	80	36	Sindesgon	35	4
Ardahan	1 sınıf	31	-	Arzini	12	2
Benli Ahmet	1 sınıf	40	-	Azat	34	-
Baş Şuragel	1 sınıf	72	-	Berzenual	11	9
Kavakdere	1 sınıf	60	-			
Kızılçakçak	1 sınıf	60	-			
Sarıkamış	1 sınıf	17	-			

Tablo.4. 1890-1891 Arşivine Göre Ermeni Gregoryen Okulu, Psikopoz Okulları

Bu okullara ek olarak Kars Merkez'de açılan Kars Merkez Ermeni-Katolik okulu 1895'te açılmıştır. Öğrenci sayısı 25'tir. Okul müdürü, Arkim Petpos Berdikyanç, öğretmen Akop Mkrtyçyon'dur⁸⁵.

1895 yılında Kars'ta kurulan Yardımseverler Birliği'nin Ermeni Gregoryan okuluna yaptığı ödeme 400 ruble'dir.⁸⁶

⁸⁴ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, 246.

⁸⁵ Kafkas Kalendar, na 1897 god, otd VIII, 306.

⁸⁶ STsSA, Dosya No:12-7-4003.

2.4.1. Kilise Okullarında Eğitim ve Öğretim

Rusya Millî Eğitim Bakanlığının desteklediği okulların yanı sıra kilisede eğitim veren okullar da açılmıştı. Bu okullarda eğitim alan öğrenciler kiliselerde rahip ve camilerde imam oluyordu. Bunun yanı sıra bu öğrenciler kendi ana dillerinde okumayı, yazmayı eğitimin temelini de öğreniyorlardı. Ermeni Gregoryan kiliselerinde ve Müslümanların ibadet yerlerinde görev yapmak üzere din görevlileri yetiştiriliyordu. Bu din görevlileri tarafından öğrencilere sadece dinî bilgiler değil başka alanlarda bilgiler de öğretiliyordu. Kilise eğitimi ibadet yerlerinden farklı mekanlarda ve çok düşük bir ücret karşılığında veriliyordu.

Kars bölgesindeki kasaba okullarında dinî eğitim veren Okulların öğrenci dağılımı ve toplam öğrenci sayısı şu şekildedir:

	Okulların Sayısı	Erkek Öğrenciler	Kız Öğrenciler	Toplam
Kars'ın Kasabaları	3	381	178	559
Ardahan	4	82	56	138
Kars	33	1481	229	1710
Ardahan	160	277	695	2772
Kağızman	25	898	53	951
Oltu	70	882	439	1321
Toplam	397	5993	1698	7691

Tablo.5. Dinî Eğitim Veren Okulların Öğrenci Dağılımı⁸⁷

Bölgede kilise okulları halk tarafından benimsenerek 13'ten 104'e çıkarılmıştır. Verilen verilere göre eğitim kurumları 305'ten 8425'e eğitim gören erkek öğrenci sayısı 6554, kız öğrenci sayısı 1871'e çıkmıştır. Geçen yıllara kıyaslanınca normal eğitim veren okullar beğenilerek okul sayısı 132'ten 127'e çıkartılmıştır⁸⁸.

2.4.2. Kağızman'da Ermeni Okulu

Kağızman'da bulunan devlet okulunun yanı sıra bir de Ermeni dilinde eğitim veren dinî ağırlıklı Ermeni Okulu bulunuyordu. Eğitim uygun olmayan şartlarda yapılıyordu. Bir küçük odaya farklı yaşlarda 100 öğrenci sıkıştırılan okuldaki öğretmenlerle öğrencilerin karakterleri bile birbirine yakındı. Bu kadar kalabalık okulda eğitim veren öğretmenlerin maaşları da hep tartışma konusuydu. Okul yönetimi çocuklara herkesin kabul edeceği bir tek kitap vermiştir. Dersler bu

⁸⁷ STsSA, Dosya No:12-4003.

⁸⁸ STsSA, Dosya No:12-4003.

kitaptan işlenmekteydi. Öğretmenler görevlerini yapmamakta, bütün günü çene çalarak ve kendi özel işleriyle uğraşarak geçiriyorlardı. Okula yeni yıl kutlamaları için çam ağacı konuldu. Ülkede yaygın olan pedagoji eğitiminin esaslarından biri de yeni yılı bayram olarak kutlamak ve bu bayramı mutlaka çocuklarla birlikte geçirmektir. Hatta bu bayram çocuk bayramı gibi kutlanmaktaydı. Yapılan incelemelerde okul yönetiminin yeni çam ağacı almadığı, geçen yıllardan kalan eski çam ağaçlarından getirdiği belirlenmişti. Ayrıca Çam ağacı pazardan alınan düşük kalitede çam süsleriyle süslenmişti. Çocuklara bu bayramda dağıtılacak olan çam süsleri ve hediyeler de çok kalitesizdi.

Yeni yıl kutlamasıyla ilgili kötü bir anı yaşanmıştı. Anı şöyleydi: kutlamalar esnasında çocuklar, büyük bir salona toplandılar. Çamın mumları yakılmaya başlayınca sanki, çocukların yüzlerinde milyonlarca umut parlamıştı. Çocuklar için hazırlanan hediye sandıklarından farelerin çıkması çocukları hayal kırıklığına uğrattı. Sandıklardaki bütün hediyeler fareler tarafından kesilmişti. Bu durum çocukların hafızasında yıllarca silinmeyen kötü anılar olarak kalacaktır⁸⁹.

2.4.3.Kars'ta Yunan Okulu

1895 yılında Kars Merkezde açılan bu okulun 76 öğrencisi bulunuyordu.

Öğretmen Sergey Fedroviç Petrov idi. Gözetmen öğretmen ise Konstantin Adamoviç Anastasiev, Bayan Öğretmen Çelageya Pustkovskaya'dır⁹⁰.

2.4.4.Kars Ermeni Katolik Okulu

1895 yılında Kars Merkezde açılan okulun 25 öğrencisi bulunuyordu. Okul yöneticisi Atab Hinkonyanç, dinî eğitim veren öğretmen Akop Mkrtçyan'dır.

Okuldaki eğitimin kaliteli olduğu söylenmesine rağmen bölge doktoru Gazazyanç, Kars gazetesinde verdiği demeçte bunun aksini ifade etmiştir. Bu fikir sadece Gazazyanç'ın fikri olmayıp onun gibi düşünenler oldukça fazladır. Okulda sadece Ermenilerin başarılı olmasının düşündürücü olduğu vurgulanmıştır. Bu başarı okulda Ermenice eğitim verilmesine bağlanmıştır. I. Sınıfı bitiren 6 öğrenciden 5'i ikinci sınıfa geçmiştir. 3. sınıfa 2. sınıfın normal öğrencileri geçebilmektedir. Bu okulda görevli olan İlgili bir kişi okul öğrencilerinin çok kaliteli olmadığını 2.sınıfa sadece 2 kişinin geçtiğini söylemiştir. İl merkez müfettişi ise kendi demecinde 5 öğrencinin aritmetik dersinden geçtiğini ifade etmiştir. Okuldan gelen müfettişin imzasının bulunduğu not döküm cetveli öğrencilerin başarısını ortaya koymaktadır;

⁸⁹ Kars , 17 Ocak 1884, No:3.

⁹⁰ Kafkas kalender, na 1898 god, otd VIII, 324.

	M. Mabayadjiyan II. Sınıf, IV. Grup	M. Sarukanov II. Sınıf, IV. Grup	M. Dokikyan III. Sınıf, V. Grup
Din kültürü	5	5	5
Rus Dili	4	4	5
Aritmetika	4	5	5
Geometri	3	4	5
Tek Bilimcilik	4	4	4
Tarih ve Coğrafya	4	4	4 yada 5
Ermeni Dili	4	4	4
Resim ve Teknik Resim	3	3	4

Tablo.6. Öğrencilerin Başarısını Gösteren not Döküm Cetveli

Diğer iki öğrenciden 1'i tamamen bu okuldan ayrılmış, diğeri ise Hapamiralınc'dır. Okulun 3.sınıf, 4. grubunda okuyordu. Onun bütün dersleri ve hatta Rus Dili dersi bile istisna olarak "geçer" durumdadır. Bu okuldaki öğrencilerin kendi dillerinde başarıyı yakaladıkları ifade edilmiştir.

Doktor Gazazyanç'ın eğitimin durdurulması için uzun zamandır devam eden itirazlarına rağmen okul eğitimine devam etmiştir. Gazetede verilen demeçlerde okulun kapanmasıyla ilgili olarak şunlar yer almaktaydı;

1-Sadece doktor Gazazyanç değil bütün arkadaşları okulda eğitimin kalitesiz olduğundan bahsetmektedirler.

2- Okulda eğitim veren öğretmenlere yapılan iltifatlar gözden geçirilmeli, iyi eğitim verdikleri sanılan eğitimcilerin verdikleri eğitim, müfettiş tarafından incelenmeye alınmalı, öğrencilerin bilgi seviyeleri ölçülmeli, bu okul şehrin "GÜL"ü olarak tanınıyorsa bunun da hakkını vermeli.

3- Doktor Gazazyanç okula verdiği raporları Kars gazetesinin farklı tarihlerinde yayınlattı. Kars gazetesinin 1. sayısında verdiği rapor, il merkezinde bulunan Ermeni okullarında usulsüzlük yapıldığını belirtmektedir. Rapora göre; notu yetersiz olan öğrenciler bir üst sınıfa geçiriliyor ve burayı bitirdikten sonra yönetim okullarına girmeye hak kazanıyorlardı.

4- Gazazyanç'ın incelemeleri sonucu bu okulda II. sınıfta 4 öğrenci yetersiz olduğu halde bir üst sınıf olan III. sınıfa geçmiştir. Bu öğrencilerin baş harfleri M,M,S ve D'dir.

5-1872 yılında 2 sınıf 4 bölümden oluşan okul açıldı. Bu okulun eğitimi yetersiz olmasına rağmen, Kars merkez okuluna bu öğrenciler alınmış ve orada eğitimlerini devam ettirmişlerdir.

Okul yönetimi bu yetersiz durumları görmezden gelerek, Doktor Gazazyanç'ı inandırmaya çalışmıştır.

6-Karne haftasında öğretmenler tarafından öğrencilere karneleri dağıtılmıştır. Doktor Gazazyanç'ın incelemeleri sonucu açığa çıkan delilde 1 Eylül-1 Ocak 1883 yılı arası eğitim dönemindeki 7 nolu evrakta bir üst sınıfa geçen öğrencilerin notları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

	S	M
Din kültürü	5	5
Rus Dili	2	2
Aritmetika	2	3
Geometri	2	3-(2)
Tek Bilimcilik	2	3
Tarih	2	2
Coğrafya	2	3
Ermeni Dili	4.1/2	4
Resim ve Teknik Resim	3	3
Fransız Dili	2	2

Tablo.7. Bir Üst Sınıfa Geçen Öğrencilerin notları

Görüldüğü kadarıyla vasat durumda olan, hatta başarısız bile sayılabilecek bu 2 öğrenci de 1 Ocak' la 1 Mayıs arası bir üst sınıf olan III. sınıfa geçmiş ve bu tarihlerde eğitimlerini III. sınıftan devam ettirmişlerdir.

7-Doktor Gazazyanç'ın verdiği demece göre belirlenen öğrencilerin not durumları her şeyi ortaya koyuyor. Kendi çocukları da Ermeni çocuklarla birlikte eğitim görmekteydi. Gazazyanç Ermeni çocukların genel olarak çok başarılı olmadıklarını, sadece ileride bu bölgede üst görevlerde bulunma amacıyla onların hep iyi okullarda eğitim gördüğünü belirtmiştir.

8- Kendi ana dillerinde eğitim gören bu çocukların başarılarının bu kadar düşük olması düşündürücüdür. 2. sınıftan 3. sınıfa geçen çocuklar genelde yetersiz eğitimle bir üst sınıfa geçiyordu. Ana dillerinde eğitim alsalar bile bir sürü eksikle hayata atılıyorlardı⁹¹.

⁹¹ Kars, 24 Ocak 1884, No:4.

3. Eğitim Alanında Yapılan Diğer Faaliyetler

3.1.Eğitime Yardım Amaçlı Kurulan Kulüp

1895 yılında Kars yöresinde toplumun bilinçlenmesi amacıyla Oltu'da normal okulun yanı sıra Kars'taki yardımseverler tarafından eğitime destek amaçlı bir kulüp kurulmuştur.

Bu kulübün en önemli amacı, eğitimin kalitesini arttırmak ve eğitim gören yoksul aile çocuklarına para, elbise, okul malzemeleri ve yeterli şekilde beslenmeleri için gerekli yardımın yapılmasıdır⁹².

3.2.Kars'ta Büyük Öğrenci Kütüphanesi

Bu kütüphanenin açılma fikri bir yıl önce 1880 yılında ileri sürülmüştür. 1881 yılında çeşitli konularda kitaplar bulunan bu büyük kütüphane için 434 ruble para harcanmıştır. Bu para tarım ürünlerinin satışından elde edilen paradır.

Bu kütüphanede 169 alanda 343 kaynak kitapla açık kütüphane 1881'de ise 794 alan 2314 kaynak kitap bulunuyor. Bu kitapların değeri 2.661 rubledir. Öğrenci kütüphanesinde ise 170 alanda 823 kaynak kitap bulunuyor. Bu kitapların değeri 402 rubledir.

Bu kütüphanede 1 fizik odası bulunmaktadır. Bu fizik odasına harcanan para 5.939 rubledir⁹³.

3.3.Kars'a Bağlı Oltu'da Bir Okulda Deneme Dersi

4 Mayıs 1910'da Kars bölgesi eğitim müfettişi A.İ.Semyonov, bu bölgede bulunan eğitim personelleri olan Setilielov, Kaldjiev, Kunçev ve Grigoriad'a ve bayan okulun için de A.V. Galyakouskiy'ye deneme dersi vermeleri için talimat vermiştir.

Deneme dersi vermekle görevli Stilionov II. gruba Aritmetik ve III. gruba Rus Dili dersi veriyordu. Bu şubelerin birinde ders verilince diğerinde ödev kontrolü yapılıyordu. Bu kontrol esnasında öğretmen öğrencilerin ödevlerini tekrar ettirerek konunun iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlıyordu. Ayrıca öğretmen hata yapan öğrencilerin üzerinde büyük bir itina ile duruyordu. Öğretmen II. Grupla ilgilendiğinde III. Grup 15 dakika dinleniyordu. Stilianov'un dersi ile ilgili öğrenci şikayetleri şu şekildeydi: Öğretmen doğru soruları sormuyor, konu çok uzun ve sıkıcı, çok yoruluyoruz⁹⁴.

İ.A.Kunçeviç ise II.gruba Rus Dili, III.gruba Aritmetik dersleri veriyordu. Dersleri aynı Stilionov'un yaptığı uygulama ile veriyordu. III. bölüme çarpma işlemi öğretiyordu. Örneğin 42x25 çarpma işleminin nasıl yapıldığını anlatıyordu. A.V.Golyakou ise II. ve III. gruba bayan

⁹² STsSA, Dosya No: 12-4003.

⁹³ STsSA, Dosya No:1438-724, Belge No:48-05.

⁹⁴ STsSA, Dosya No:1438- 724, Belge No:26/15.

okulunda yanlışları düzeltmek için düşünce tartışması yürütüyordu. Dikkatleri çeken husus bayan öğretmenin her zaman kendi seviyesini koruyarak dersin verimli geçmesini sağlamasıdır.

İ.K.Kaitjiev ise II. ve III. gruplara uygulamalı binbir iş konusunu ele alarak öğrencilerin derse adaptasyonunu ve dikkatini ölçüyordu. Öğretmen öğrencilerin dikkatini çekme konusunda çok başarılıydı. Derste şarkılar söylendi. Ders bunlardan sonra disiplinli bir şekilde bitti.

İ.P.Grigoriad V. gruba Aritmetik dersi veriyordu. Öğrencilerin yanlışları bulunarak ders pekiştiriliyordu. Dersin sonucu gayet iyiydi. Gruplardaki sözlü tartışmalardan sonra defterler kontrol edilerek öğrencilerin yanlışları tespit ediliyordu.

Verilen eğitimin sonunda yazılı olarak mühürlü mektupla deneme sona erdi. Bu deneme Erivan Guberniyası halk eğitim merkezince uygulanmıştır⁹⁵.

3.4.Öğretmenler Tarafından Oltu'da Düzenlenen I. Halk Kongresi

Bu kongrenin düzenlenmesi uzun zamandır düşünülmekteydi. Öğretmenler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Mayıs'ın ilk haftasında düzenlenen kongrede bütün bölge okullarında denetim başlatıldığı belirtilmiştir. Oltu'da düzenlenen kongre için herhangi bir mekân sıkıntısı yaşanmamıştır.

Kongrede konuşulan konulardan biri de okullarda yapılan örnek derslerin eğitim camiası üzerinde bıraktığı etkiydi. Bu kongrede öğretmen ve müfettişler arasında görüşme ve konuşmalar yapıldı. Bunların amacı eskiden eğitim ve öğretimde yapılan hataların bir daha yapılmaması buna ek olarak da yeni fikirlerin, uygulamaların ortaya çıkmasıydı.

Bu kongre, Oltu' da eğitimle ilgili hassas konuların konuşulması açısından önemli bir yere sahiptir. Kongrede Müfettiş A.İ. Semyonov, yaptığı açıklama ve değerlendirmelerle eğitime itina gösterdiğini ortaya koymuştur. Semyonov, en ücra köylerdeki çocukların bile taşınmalı eğitimle olsa bile eğitim almalarının şart olduğunu ifade etmiştir. Bütün köylerde okul açma faaliyetlerini hızlandıran Semyonov, yalnız Oltu'da 6 adet okul açmıştır. Kürçi, Zuvart ve Vagovar köylerinde Türkmen okulları Peyak ve Oltu'da Türk okulları ve aşağı Marines'te Yunan Okulu açılmıştır. Bu köylere ulaşım zor olduğu için o bölgelerde okul açmak Semyonov için çok zorlaşmıştır. Çoğu köye ulaşım, ormanlardan geçerek, dağları aşarak, ırmakların üstünden korkulu yolları geçerek sağlanıyordu. Yönetim bu bölgelerde okul açma işini yeni müfettişlerle değil de bölgeye yeni görevliler atayarak aşmaya çalışacaktır⁹⁶.

⁹⁵ STsSA, Dosya No:1438- 724, Belge No: 26/15.

⁹⁶ STsSA, Dosya No: 1438-724.

Sonuç

Kars, Rus yönetimdeyken her alanda olduğu gibi eğitim alanında da büyük bir değişim geçirmiştir. Rus Yönetimi tarafından bölge halkını göç ettirmeye yönelik Ruslaştırma politikası uygulanmıştır. Bu politika sonucunda kendi istekleri doğrultusunda bir yaşam sürdüremeyeceğini anlayan bölge halkının büyük bir kısmı çözümü, Anadolu'nun iç kısımlarına göç etmekte bulmuştur. Türk halkının göç etmesiyle birlikte yerlerine Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonileri, Nemets (Alman), Estonyalı gibi Protestan köylüler Anadolu ve Kafkasya'dan gelen çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi, Asuri gibi gayrimüslim halk yerleştirildi.

Rus Yönetiminin Kars'a hakim olduğu kırk yıl boyunca Osmanlı Devletinden kalan eğitim kurumları kapatılmıştır. Kars ve çevresinde okul açma maliyetinin fazla olması ve bölgenin merkeze uzak olması gibi sebepler Rusları bölgeye fazla yatırım yapmamaya itmiştir. Kars'taki okullaşma oranı Kafkasya'nın ve Rusya ortalamasının altındadır. Rus yönetimi, 5.808 ruble ile en az bütçeyi Kars'a ayırarak, merkezi yerler kadar kıymet vermemiştir.

Bölgede Ruslar tarafından kalıcılık sağlanması adına çeşitli alanlarda eğitim kurumları açılmıştır. Temel eğitim okulları, sanat okulları, normal okullar ve kilise okulları adıyla anılan eğitim kurumları, Kars'ta şehirleşme adına olumlu bir ilerleme olarak değerlendirilebilir. Fakat bu uygulama tarihi bir Türk şehrinin kültürel ve millî özelliklerini yok etme amacıyla yapılmış bir uygulamadır. Öte yandan Kars'ta işgali daim kılmak maksadıyla açılan kilise okullarına ayrı bir itina gösterilmesi Hristiyan dinini yayma politikasıdır.

Sonuç olarak 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşmasından 3 Mart 1918 Brest Litovsk Antlaşmasına kadar Kars eğitim açısından Ruslaştırılmaya çalışılmış, fakat başarı sağlanamamıştır.

Kaynaklar

Telif Eserler

Akdoğan Yasin, "Çarlık Rusyası'nın Kars İlinde Güttüğü Temsil Siyasetinden Uyuşturma", *Doğuş Dergisi*, Sayı:7(48),(Aralık 1936), 26.

Arslandoğlu Cem Ender, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1986.

Aleybeyli Naci, "Rus İşgal Döneminde (1878-1918) Kars", (Haz: Filiz Özdem), *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006.

Badem Candan, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2010.

Dayı Esin, *Elviye-i Selase de Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum 1997.

- Doğru Mehmet, *Ardahan'ın Ölçek köyü Tarihi*, Atak Matbaası, Ankara 1972.
- Erdoğan Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, 17.
- Haşimoğlu Yasin, *Oltu Şura Hükümeti Mebusu Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, (Haz. Erdal Aydoğan), Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2005.
- Köylerimiz*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968.
- Kırzioğlu Fahrettin, *Edebiyatımızda Kars II*, Işıl Matbaası, İstanbul 1958.
- Kırzioğlu Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu Fahrettin, "Karşlı Kahramanlar" *Karseli Dergisi*, Sayı:16,(Kasım 1965), 5.
- Ortaylı İlber, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İstanbul İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: IX, 1978, ss.343-363.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, Ardahan Valiliği Yayını, İstanbul 2009.
- Toker Tarhan, *Kars (Coğrafya, Tarih, Ekonomi)*, Kars Basımevi, Kars 1939.
- Ural Selçuk, "Atatürk Dönemi'nde Kars'ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", (Haz. Filiz Özdem), *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, 125

Yıllıklar

- Kafkas Kalender, na 1891 god, otd II.
- Kafkas Kalender, na 1893 god, otd IV.
- Kafkas Kalender, na 1895 god, otd VI.
- Kafkas Kalender, na 1898 god, otd IV.
- Kafkas Kalender, na 1900 god, otd, XI.
- Kafkas Kalendar, na 1899 god, otd, X.
- Kafkas Kalendar, na 1897 god, otd, X.

Arşiv Belgeleri

- STsSA, Dosya No:1438- 1-724.
- STsSA, Dosya No:1438-724, Belge No:48-05.
- STsSA, Dosya No:1438-783.
- STsSA, Dosya No:12-7-4003-2.
- STsSA, Dosya No: 1438-724.
- STsSA, Dosya No: 1438-1-724-09.
- STsSA, Dosya No: 12-4003.
- STsSA, Dosya No:1438- 724, Belge No:26/15

STsSA, Dosya No: 12- 7- 4003.

Kars Askeri Vali Raporu, 19 Ocak 1905, Dosya No: 12.7.3174.

Kars Askeri Vali Raporu, 19 Ocak 1905, Dosya No: 12.7.3174.

Gazeteler

Kars, "Müslümanlar Hakkında", 16 Kasım 1910.

Kars, 17 Ocak 1884, No:3.

Kars, 24 Ocak 1884, No:4.